

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-01

УДК 327.7/327.5

Шаповаленко Марина Володимирівна

професор, д. політ.н.,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
m.shapovalenko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

ОЛІГАРХАТ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ АВТОРИТАРИЗМУ

Розглядаються основні чинники зростання популярності та впливовості недемократичних режимів, в першу чергу, консолідованого авторитаризму. У сучасному світі в умовах геополітичної турбулентності змінюються геополітичні центри сили та актори прийняття глобальних управлінських рішень, тому є нагальна потреба у керуванні суспільно-політичними та економічними процесами для стабільного розвитку суспільства. Умови хаосу лише підсилюють намагання пошуку та створення запобіжників некерованості розвитку політичного режиму. В таких умовах існує певна соціальна група, яка зацікавлена у збереженні та зміцненні авторитарного режиму. Саме олігархи зацікавлені у збереженні status-quo. Більшість успішних і розвинутих країн пройшла через етап домінування олігархату (наприклад, США, Франція, Німеччина). Акцентується увага на тенденціях посилення авторитарних тенденцій у глобальному вимірі, що дає можливість робити висновок, що ці процеси взаємопов'язані.

Доводиться, що на тлі домінування авторитарних тенденцій у світі підсилюються позиції олігархів усюди. Хоча людство має досвід долавання впливу олігархату. Послідовна податкова політика США протягом десятиліть таки дала позитивні результати завдяки зусиллям президента Ф.Рузвельта.

Доводиться, що саме послідовна фіскальна політика може дати позитивні результати і в Україні. Але всі ці заходи гальмуються протягом усіх років незалежності через різноманітні лобістська групи в межах законодавчого корпусу, а статки українських олігархів лише зростають, що дає можливість дійти висновку, що в суспільстві поки що немає запиту на реальну боротьбу з цим явищем.

Ключові слова: авторитаризм, консолідований авторитаризм, олігархи як геополітичний актор, олігархат

Шаповаленко Марина Владимировна

профессор, д. полит.н.,
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
m.shapovalenko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

ОЛИГАРХАТ КАК ФАКТОР КОНСОЛИДАЦИИ АВТОРИТАРИЗМА

Рассматриваются основные факторы роста популярности и влиятельности недемократических режимов, в первую очередь, консолидированного авторитаризма. В современном мире в условиях геополитической турбулентности меняются геополитические

центры силы и акторы принятия глобальных управленческих решений, поэтому есть насущная необходимость в управлении общественно-политическими и экономическими процессами для стабильного развития общества. Условия хаоса лишь усиливают попытки поиска и создания предохранителей неуправляемости развития политического режима. В таких условиях существует определенная социальная группа, которая заинтересована в сохранении и укреплении авторитарного режима. Именно олигархи заинтересованы в сохранении status-quo. Большинство успешных и развитых стран прошло через этап доминирования олигархата (например, США, Франция, Германия). Акцентируется внимание на тенденциях усиления авторитарных тенденций в глобальном измерении, что дает возможность делать вывод, что эти процессы взаимосвязаны.

Доказывается, что на фоне доминирования авторитарных тенденций в мире усиливаются позиции олигархов везде. Хотя человечество имеет опыт преодоления влияния олигархата. Последовательная налоговая политика США в течение десятилетий так и дала положительные результаты благодаря усилиям президента Ф. Рузвельта.

Доказывается, что именно последовательная фискальная политика может дать положительные результаты и в Украине. Но все эти меры тормозятся на протяжении всех лет независимости через различные лоббистская группы в рамках законодательного корпуса. А состояние украинских олигархов только растет, что позволяет прийти к выводу, что в обществе пока нет запроса на реальную борьбу с этим явлением.

Ключевые слова: авторитаризм, консолидированный авторитаризм, олигархи как геополитический актер, олигархат

Maryna Shapovalenko

Professor, Dr.Sc. in Political Science,
V.N. Karazin Kharkiv National University, 4,
Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
m.shapovalenko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

OLIGARCHY AS A FACTOR IN THE CONSOLIDATION OF AUTHORITARIANISM

The main factors of the growing popularity and influence of non-democratic regimes, first of all, consolidated authoritarianism, are considered. In the modern world, in conditions of geopolitical turbulence, geopolitical centers of power and actors in making global management decisions are changing, therefore there is a need to manage socio-political and economic processes for the stable development of society. The conditions of chaos only intensify attempts to find and create fuses for the uncontrollable development of the political regime. In such conditions, there is a certain social group that is interested in preserving and strengthening the authoritarian regime. It is the oligarchs who are interested in preserving the status quo. Most of the successful and developed ones went through the stage of oligarchy domination (for example, the USA, France, Germany). The attention is focused on the tendencies of strengthening of authoritarian tendencies in the global dimension, which makes it possible to conclude that these processes are interrelated.

It is proved that against the background of the dominance of authoritarian tendencies in the world, the positions of oligarchs are strengthening everywhere. Although humanity has experience overcoming the influence of the oligarchy. Consistent US tax policy over the decades has produced positive results thanks to the efforts of President F. Roosevelt.

It proves that it is a consistent fiscal policy that can yield positive results. But all these measures have been inhibited throughout the years of independence through various lobbying groups within the legislative body. And the state of the Ukrainian oligarchs is only growing, which allows us to come to the conclusion that there is no demand in society for a real fight against this phenomenon.

Keywords: authoritarianism, consolidated authoritarianism, oligarchs as a geopolitical actor, oligarchy

На тлі бурхливих геополітичних змін деякі феномени політичних процесів залишаються константними і до них можна віднести такі інститут, як олігархат і авторитаризм у різних проявах. У звіті «Країни перехідного періоду 2021» (Nations in Transit 2021) міжнародної правозахисної організації Freedom House на цій тенденції акцентується увага. У документі зазначається, що зниження загального рівня демократії в регіоні не

припиняється з 2005 року. Протягом 2020 року послаблення показників демократії продемонстрували 18 країн Європи та Євразії, в тому числі Україна, незважаючи на найактивніше громадянське суспільство, п'ять країн не зазнали змін, і лише шість країн показали покращення демократії, а саме Молдова, Косово, Узбекистан, Північна Македонія та Вірменія (див. рис. 1).

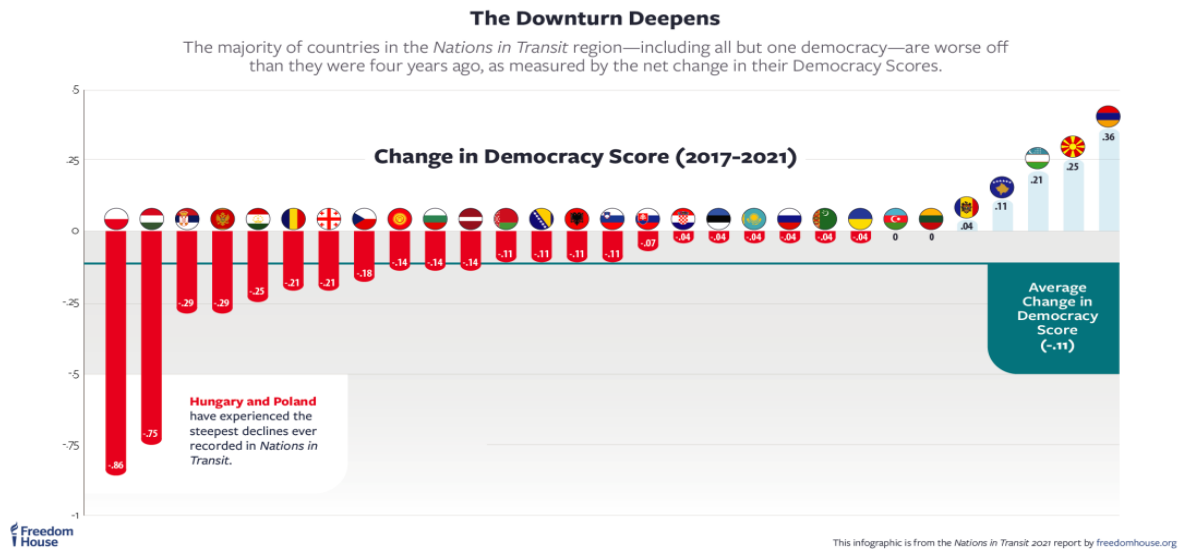

рис. 1 (Nations in Transit 2021)

І це багато в чому пов'язано з якістю демократичного етосу, як в середині правлячого класу, так і суспільної свідомості різних верств населення. На думку президента цієї організації, Майкла Абрамовіца: «Демократично обрані лідери відвертаються від демократії та створюють власні викривлені реалії для консолідації та збереження влади. Завдяки своїм успіхам антидемократичні режими стають прикладом і сприяють зростанню авторитаризму в сусідніх країнах. Залишаючись безконтрольними, вони можуть підірвати демократію та узаконити зловживання владою в Європі та за її межами» (Nations in Transit 2021).

Підкреслено у цьому звіті «безпрецедентне» погіршення демократії за останнє десятиліття в Польщі та Угорщині, пов'язане з тим, що «правлячі партії Угорщини та Польщі посилюють напади на ЛГБТ+ спільноту, а також на етнічні та релігійні групи меншин, і намагаються послабити верховенство

права шляхом нападів на незалежність судової влади» (Nations in Transit 2021). Щодо України, то правозахисники зафіксували зменшення рівня демократії за період з 2017 до 2021 року на 0,4% (хоча такий показник демонструє найменший рівень падіння серед 29 країн у рейтингу).

Слід додати, що у Freedom House назвали Україну та ще три країни – Вірменію, Боснію та Герцеговину і Сербію державами з найактивнішим громадянським суспільством. На жаль, не було вказано, що лише найрадикальнішим елементам громадянського суспільства дозволена така активність. Роком раніше спільний звіт «Демократія на карантині» правозахисної організації Freedom House та дослідницької компанії GQR підкреслив, що пандемія коронавірусу COVID-19 поглибила кризу демократії у всьому світі, що призвело до зривів урядами країн виборів, тиску на критиків та ЗМІ, а також закриття важливих демократичних інституцій (Nations in

Transit 2021) Масштаб погіршення стану демократії з початку спалаху пандемії та прав людини охопив 80 країн. Особливо

гостро ця проблема постала перед перехідними демократіями та напівконсолідованими автократіями (див. рис.2)

Рис.2 (Nations in Transit 2021)

У Казахстані спостерігають збільшення переслідувань громадських активістів та політичної опозиції за критику в соціальних мережах і поширення інформації про порушення прав людини. Водночас в Азербайджані «уряд використав привід порушення карантину для тиску на активістів від політичної опозиції. Тобто фактично нові виклики глобального масштабу підсилюють процеси зміцнення авторитарних інститутів (Nations in Transit 2021). Втім слід зазначити, що такі тенденції будуть домінувати і далі, що пов'язано з ключовими акторами.

Бурхливі процеси економічної лібералізації привели до формування нових класів суспільства, маркірувати які було дуже важко. Це стосувалося правлячого класу, акторів економічних, політичних та соціальних процесів.

Актором можна вважати таку соціальну групу, у середині якої існують міцні зв'язки між її членами; є усвідомлення спільності інтересів та існує групова солідарність; є прояви координації дій її членів. У першу чергу

на думку спадає поняття «політична еліта», що включає групу людей, яка має надвисокий ступінь впливу на суспільні структури, корегує напрям соціальних, економічних та політичних процесів у межах певного соціально-політичного простору (в першу чергу, загальнодержавного, не дивлячись на формальну, юридичну рівність з іншими громадянами держави), та навіть поза ним (якщо еліта має потужний «експансивний» потенціал).

Але слід розуміти, що в нових демократіях та новостворених постколоніальних державах політична еліта мала певні канали формування, в межах яких розвивались *modus-vivendi* та *modus operandi* цієї соціальної групи. А саме феномен політико-економічних груп (ПЕГ¹, варіанти: олігархічні групи, фінансово-промислові групи, «кримінальні клани»), безпосередньо пов'язаний із ключовими особливостями перехідної політичної системи, фундаментальною ознакою якої було зрощення політики та

¹ ПЕГ – політико-економічні групи.

великого бізнесу через приватизацію державної власності. Якщо взяти за приклад реалії України за часів другого президента, то політичні надбудови провідних ПЕГ виявляли високу лояльність до президента Кучми, і саме вони формували каркас т. зв. «політичного центру». Фактично, група реальних і акторів вітчизняної політики вичерпувалася, з одного боку, опозицією, що мала два головних крила – лівоконсервативне та реформістське, а з іншого – пропрезидентськими (центристськими) силами або ПЕГ.

З точки зору вітчизняних дослідників, українські ПЕГ – це складний симбіоз політичних, економічних, адміністративних, фінансових, організаційних, інформаційних, соціальних, культурних і особистісних складових (Лісничук, Сушко 2005)

З самого початку формування ПЕГ головною поведінковою стратегією була орієнтація на отримання політичної ренти (1990-ті роки) через практику *rent-seeking*. Виявилося, що це специфічний тип *груп за інтересами*, для якого характерний міцний симбіоз політичних, економічних та адміністративних можливостей і ресурсів впливу. А найголовніше, такі групи інтересів формально не були ані державними, ані власне політичними об'єднаннями солідарних інтересів, носії яких готові відстоювати їх реалізацію через спільну колективну дію.

Варто зауважити, що переважна частина сучасних потужних держав має свій досвід формування і функціонування ПЕГ та ФПГ (фінансово-політичних груп). Промислово-фінансові монополії, які підкоряють собі державні інституції, утворюють суспільний устрій, є олігархічними і ставлять під загрозу державне функціонування.

Шведський економіст, який працює у США, Андерс Ослунд у 2005 році написав статтю «Порівняльна олігархія: Росія, Україна і Сполучені Штати», в якій намагався показати, що олігархія в цих країнах має багато спільного (Ослунд 2005).

За спостереженням Андрія Шлейфера (Shleifer), поява олігархії характерна для будь-якої країни з середнім рівнем доходів на душу населення, включаючи деякі західні держави. Згідно зі списком Forbes,

на початку 2009 р. Америка була єдиною великою країною світу, де на мільйон жителів припадає більше одного мільярдера. За кількістю мільярдерів на одиницю ВВП США поступаються лише Саудівській Аравії. В Європейському Союзі «щільність мільярдерів» у три рази нижче, ніж у Сполучених Штатах, щоправда, вона сильно варіюється – вище в Німеччині, нижче у Франції і Італії, близька до середнього по ЄС в Великобританії. Росія – країна з високою концентрацією олігархії, незважаючи на падіння фондового ринку на одиницю російського ВВП їх більше, ніж в будь-якій країні ЄС, за винятком крихітного Кіпру. Що цікаво: згідно з цим показником, Китай (включаючи Гонконг) випередив ЄС, хоча і як і раніше, сильно відстає від США (Верон 2009).

Вважається, що перетворенню США із країни олігархів на країну середнього класу сприяла діяльність президентів Теодора Рузвельта і Франкліна Рузвельта. Наприкінці XIX сторіччя у США панували приблизно 40 осіб, які уособлювали американську олігархію: Рокфеллер, Морган, Карнегі та інші. Саме вони вважали себе вище за державну владу і закон, а уряд – своїм додатком. За результатами великої кризи 1929 р., економіка США розвалилася, в найбагатшій країні світу були випадки голодної смерті. За період кризи промислове виробництво скоротилося майже вдвічі, обсяг інвестицій у 1932 році скоротився у 48 разів порівняно з 1929 роком, у 1933 році у США було 14 мільйонів безробітних, під час кризи розорилися 5 тисяч банків і 5 мільйонів фермерів (Новіков 2020).

Серед заходів у межах «Нового курсу» Ф.Рузвельта були і зміни податкового законодавства, спрямовані на зменшення надвисоких доходів і нерівності статків. Але на реалізацію усіх заходів знадобилося декілька років, така політика продовжувалася і після смерті Ф.Рузвельта (1945 р.). У 1935, 1936 та 1937 роках були ухвалені закони про додаткове оподаткування найбагатших американців. Тобто правове забезпечення подолання олігархії та створення країни середнього класу, який був запроваджений у США, включав застосування двох інструментів:

антимонопольного і податкового законодавства (це той самий висміяний тисячу разів принцип «відібрати та поділити»), і він потребував величезних зусиль політичних лідерів та кількох десятиріч для досягнення успіху, але результатом стала післявоєнна золота доба Америки.

Нещодавно Forbes оновив рейтинг мільярдерів України і виявив, що статки більшості українських мільярдерів зросли (і справа не тільки в показниках діяльності їхнього) бізнесу. Очолює цей список традиційно Р.Ахметов:

Рінат Ахметов. Статки найбагатшої людини в Україні зросла до 7,6 млрд. дол.

Активи:

Метінвест 3,3 млрд. дол.

ДТЕК 2,1 млрд. дол.

Нерухомість 0,7 млрд. дол.

ПУМБ 0,3 млрд. дол.

Лемтранс 0,3 млрд. дол.

Інші активи 0,9 млрд. дол.

Віктор Пінчук. Статки зросли до 2,5 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1,4 млрд. дол.

Активи:

Нерухомість 0,8 млрд. дол.

Грошові кошти 0,7 млрд. дол.

Interpipe 0,5 млрд. дол.

Інші активи 0,5 млрд. дол.

Костянтин Жеваго. Статки зросли до 2,1 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1,1 млрд. дол.

Активи:

Ferrexpro 1,4 млрд. дол.

Arterium 0,3 млрд. дол.

Грошові кошти 0,3 млрд. дол.

Інші активи 0,1 млрд. дол.

Ігор Коломойський. Статки зросли до 1,8 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1 млрд. дол.

Активи:

Нафтогазові активи 0,7 млрд. дол.

Металургійні активи 0,4 млрд. дол.

Грошові кошти 0,2 млрд. дол.

Нерухомість 0,1 млрд. дол.

Дніпроазот 0,1 млрд. дол.

Медіа 0,1 млрд. дол.

Інші активи 0,2 млрд. дол.

Геннадій Боголюбов. Статки зросли до 1,7 млрд. дол. У червні 2020 Forbes Україна оцінював його в 1,2 млрд. дол.

Активи:

Нафтогазові активи 0,7 млрд. дол.

Грошові кошти 0,5 млрд. дол.

Інші активи 0,5 млрд. дол.

Петро Порошенко. Статки зросли до 1,6 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1,4 млрд. дол.

Активи:

Roshen 1,1 млрд. дол.

Грошові кошти 0,2 млрд. дол.

Укрпромінвест-Агро 0,1 млрд. дол.

Інші активи 0,2 млрд. дол.

Вадим Новинський. Стан 1,4 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 810 млн. дол.

Активи:

Метінвест 1,1 млрд. дол.

Грошові кошти 0,1 млрд. дол.

Enwell Energy 0,1 млрд. дол.

Інші активи 0,1 млрд. дол. (Оновлений список найбагатших 2021)

Доволі знаковим є відкладеність обговорення законопроектів стосовно боротьби з олігархами. Слід зауважити, що олігархія сприймається як звичайна складова способу життя. Українська олігархія виникла винятково через зловживання владою, політичний доступ до державної власності. Перші величезні статки в Україні були зароблені за рахунок бартерних операцій з державним газом, електроенергією, металом. Для українських олігархів Україна є джерелом статків, а не місцем накопичення та інвестування капіталу (Chernenko 2018).

Перед парламентськими виборами 2019 року Олена Фінаєва, співробітниця Школи політичної аналітики НаУКМА, проаналізувала програми 12 провідних політичних партій України. Тільки дві з них – «Голос» та «Свобода» – мали у програмах розділи щодо боротьби з олігархією, ще кілька партійних програм мали в економічних розділах поодинокі заходи боротьби з монополіями та офшорами (Фінаєва 2019). Українська влада, навіть маючи антимонопольне законодавство і Антимонопольний комітет, не виявляє бажання використовувати наявні політичні важелі для подолання безмежної влади олігархів. До того ж панування олігархів у медійному просторі фактично дає їм можливість формувати порядок денний у загальнодержавному масштабі та підсилювати авторитарні тенденції розвитку країни, а стан громадянського

суспільства не живить надію на зміни ситуації на краще.

ЛІТЕРАТУРА

Nations in Transit. 2021. *Freedom House*. URL:

https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf

Лісничук, О., Сушко, О. 2005. *Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України?* Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. URL: <http://www.fes.kiev.ua/Dokument/peg.pdf>

Ослунд, А. 2005. *Сравнительная олигархия: Россия, Украина и США*. URL: <https://strana-oz.ru/2005/1/sravnitelnaya-oligarhiya-rossiya-ukraina-i-ssha>

Shleifer, Andrei. 2005. *A Normae Country: Russia after communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Верон, Н. 2009. «Европа і її олигархи», *Forbs*. URL: <https://www.forbes.ru/forbes/issue/2009-10/28462-evropa-i-ee-oligarhi>

Новіков, В. 2020. «Американська олігархія: як вона прогала? Барони-розбійники», *P&M*. URL:

https://petrimazepa.com/uk/amerikanska_oligarkhiya_yak_vona_prograla_baroni_rozbiyniki

«Оновлений список найбагатших: Новинський став мільярдером, Косюк вибув». 2021. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/13/671912/>

Chernenko, D. 2018. «Capital Structure and Oligarch Ownership», *Munich Personal RePEc Archive*. URL:

<https://mpa.ub.uni-muenchen.de/83641>

Фінаєва, О. 2019. *Гроші, влада та ЗМІ: Як партії збираються з олігархами боротися*. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/authors/5d2f25e2c5ebd/>

REFERENCES

Nations in Transit. 2021. *Freedom House*. URL:

https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf

Lisnychuk, O., Sushko, O. 2005. *Chy ve polityko-ekonomichni hrupy pereshkodoyu dlya politychnoho rozvytku Ukrainy?* (Are political and economic groups an obstacle to Ukraine's political development?). Kyiv: Fond im. Fridrikha Eberta, Rehional'ne predstavnytstvo v Ukraini, Bilorusi ta Moldovy (in Ukrainian).

Oslund, A. 2005. *Sravnitel'naya oligarhiya: Rossiya, Ukraina i SShA* (Comparative oligarchy: Russia, Ukraine and the USA). URL: <https://strana-oz.ru/2005/1/sravnitelnaya-oligarhiya-rossiya-ukraina-i-ssha> (in Russian).

Shleifer, Andrei. 2005. *A Normae Country: Russia after communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Veron, N. 2009. «Evropa i ee oligarhi (Europe and its oligarchs)». *Forbs*. URL: <https://www.forbes.ru/forbes/issue/2009-10/28462-evropa-i-ee-oligarhi> (in Russian).

Novikov, V. 2020. «Amerykans'ka oliharkhiya: yak vona prohrala? Barony-rozbiynyky (The American oligarchy: how it lost)», *P&M*. URL:

https://petrimazepa.com/uk/amerikanska_oligar_khiya_yak_vona_prograla_baroni_rozbiyniki (in Ukrainian).

«Onovlenyy spysok naybahatshykh: Novyns'kyu stav mil'yarderom, Kosyuk vybuv (Updated list of the richest: Novinsky became a billionaire. Kosyuk dropped out)». 2021. *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/13/671912/> (in Ukrainian).

Chernenko, D. «Capital Structure and Oligarch Ownership», *Munich Personal RePEc Archive*. URL: <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/83641>

Finaeva, O. 2019. *Hroshi, vlada ta ZMI: Yak partiya zbyrayut'sya z oliharkhamy borotysya (Money, power and the media: How parties are going to fight the oligarchs)*. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/authors/5d2f25e2c5ebd/> (in Ukrainian).